

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎ Ա

XVIII

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գ. Ախվերդեանի եւ նրա հետեւորդների տւած կենսագրական տեղեկութիւններով Սայեաթ Նովան մինչեւ մահ մնաց «աննշան կրօնաւոր»։ Այս կարծիքը տիրող էր մինչեւ 1913 թ., երբ Յովհ. Թումանեանը հրապարակ դրեց մի ուրիշ տեսութիւն, որի համաձայն Սայեաթ Նովան, հոգեւորական դառնալուց յետոյ էլ պահել է իրակլի թաղաւորի համակրանքը եւ վերջինիս պնդումով ձեռնադրւել է եպիսկոպոս Հախպատի վանքի, որին ենթակայ էին Վրաստանում ապրող բոլոր հայերը։ Իր այս դիւտը Թումանեանը հրապարակեց 1913 թ., Հայ Գրողների Ընկերութեան կազմակերպած մի երեկոյթում։ Մի ճառով Թումանեանը մանրամասնօրէն պատմեց իջմիածնի դիւաններում կատարած իր հետազոտութիւնների մասին,*) որից, իբր թէ պարզւում է, որ կնոջ մահից յետոյ, 1768թ. Սայեաթ Նովան Դաւիթ եպիսկոպոսից ձեռնադրւել է կուսակրօն եւ, իբր թէ, հայոց մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութեան համաձայն ստացել է Դաւիթ անունը։ Թումանեանի ասելով՝ իրակլի թաղաւորի եւ Սիմէոն ու Ղուկաս կաթողիկոսների միջեւ փոխանակւած դրազրութիւնից երեւում է, որ թաղաւորը պնդել ու յաջողացրել է իր սիրելի սաղանդարին եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ եւ նշանակել թեմական առաջնորդ Հախպատում։ Այս եպիսկոպոսը, այսինքն Սայեաթ Նովան, միշտ Թումանեանի խօսքով, արժանացաւ «լուսարար» պատւաւոր կոչումին, բայց հակառակ այդպիսի բարձր դիրքի, իր վատ վարք ու բարքով անվերջ վրդովում էր հոգեւոր բարձր իշխանութեան հանգիստը. յաճախ այցելւում էր Թիֆլիս, ուր ուրախ

*) Իրապէս պարզեց, որ իջմիածնի դիւան կոչւածը Գ. Գ. Աղանեանի «Դիւան Հայոց Պատմութեան» 3րդ, 4րդ, 5րդ, եւ 6րդ հատորներն էին, ուր կան իջմիածնի կաթողիկոսների եւ իրակլի քաղաւորի միջեւ փոխանակւած մի շարք նամակներ։

եւ անառակ կեանք էր վարում եւ, առհասարակ, իրեն այնպէս էր պահում, որ Ղուկաս կաթողիկոսը խօսք չէր գտնում դատապարտելու համար նրան («Լիբր Դաւիթ բորչալուցի», «գլխող անտարի» եւայլն)։ Հակառակ այսպիսի վարք ու բարքի, Դաւիթ եպիսկոպոսը միշտ գտնում էր զօրաւոր պաշտպանութիւն եւ պատօնից զերծ էր մնում։ Նրան պաշտպանում էին Իրակլի թագաւորը, թագաժառանգ Գէորգին եւ Վրաստանի արքունի ազնւականութիւնը։ Այս պաշտպանութիւնը թուամենեան բացատրում է Սայեաթ Նովայի վերաց արքունիքում վայելած համակրանքով։ Թումանեանը պնդում է նաեւ, որ մատնանշած գրադրութեան մէջ յիշուած է եւ Դաւիթ եպ. -ի գրական տաղանդը, թէեւ «Դիւան Հայոց Պատմութեան» ներքին մէջ նման յիշատակութիւն ինձ չյաջողւեց գտնել։ Ի վերջոյ, թումանեանը աւելացնում է, որ Թիֆլիսը Աղա-Մահմադ խանի ձեռքով գրաւելուց յետոյ Հախպատի վանքի վանահայրերի շարքում Դաւիթ եպ. -ի անունը այլեւս չի յիշատակուած։ Այս բոլորի հիման վրա թումանեանը գտնում է, որ Սայեաթ Նովան նոյն այդ Դաւիթ եպիսկոպոսն է։

Յովհ. Թումանեանի այս նոր «տեսութիւնը» անմիջապէս ընդունւեց Սայեաթ Նովայի վերաբերուող «օտար» գրականութեան մէջ։ Առաջին իւրացնողն ու հրապարակողը եղաւ ուսու բանաստեղծ Վալերի Բրիւսովը («Հայաստանի Բանաստեղծութիւն» հատորում 1916 թ.), որ աւելի մեղմ գոյներով կրկնեց թումանեանի առաջ բերած տւեալները՝ բացատրելով Սայեաթ Նովայի վարք ու բարքը նրա անյազ սէրով դէպի երաժշտութիւնը, երգն ու մէջլիսները։

Նոյն բանը տեղի ունեցաւ եւ վրաց գրականութեան մէջ, ուր Գրիշաւիլին, 1918 թւին, իր արդէն մեղ ծանօթ գրքում, վերաբուողերեց թումանեանի փաստերն ու մտքերը։

Հայոց գրականութեան մէջ թումանեանի տեսութիւնը հանդիպեց Լէօն առարկութեան («Հորիզոն», 1913 թ.)։ Թէեւ 15 տարի անցած, 1926 թւին, նոյն Լէօն «Սորհրդ. Հայաստան» թերթում (№ 2) դուրս եկաւ պաշտպանելու այն միտքը, թէ Սայեաթ Նովան եղել է Հախպատի վանքում եպիսկոպոս եւ, ուստի, լաւ գրաբանադէպ էր։ Նոյն թերթում (№ 88) շատ լուրջ եւ հիմնաւորաւ առարկութիւններով Լէօն դէմ դուրս եկաւ Գ. Ասատուրը, որի կարծիքով Սայեաթ Նովան բնաւ եպիսկոպոս չէ եղել։ Վրացի յայտնի բանաստեղծ Գր. Օրբելիանին, որ ծնւել է 1800 թ., Սայեաթ Նովայի դեռ ողջ եղած ժամանակը եւ շատ լաւ ծանօթ էր Սայեաթ Նովայի ստեղծագործութեան, իր երկերում ձեռով ու բովանդակութեամբ հետեւում էր նրան, ճանաչել է Սայեաթ Նովային սոսկ որ-

պէս պարզ վարդապետ: Վերջապէս, Սայեաթ Նովան ինքն էլ վրացերէն այն երգերում, ուր յիշում է իր հոգեւորական լինելը, իրեն անւանում է միշտ վարդապետ եւ ոչ երբեք եպիսկոպոս:

Ապա Ասատուրը հաստատում է, որ Ղուկաս կաթողիկոսի եւ Իրակլի թագաւորի գրադրութեան մէջ յիշատակող Դաւիթ եպիսկոպոսը ծագումով Ղորղանեաններէն աղնական տոհմից էր: Ղորղանեանները Իրակլի Բ.-ի թագաւորութեան վերջին շրջանում շատ բարձր դիրք ունէին վրաց արքունիքում: Այդ Դաւիթին էր ուժգնօրէն պաշտպանում Իրակլի թագաւորը, ինչպէս եւ Վրաստանի ողջ արքունիքը: Վրաստանի հայերից Դաւիթ եպիսկոպոսին պաշտպանում էին այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպէս, Արքեպիսկոպոս Յովսէփ Արղուսթեանը, իշխան Սողոմոն Արղուսթեանը, միշկարբաշ*) Յովսէփ Ղորղանեանը, միշկարբաշ իշխան Յովսէփ Բեհրուսթեանը, Թիֆլիս քաղաքի մելիք Դարչի (Մնացական) Բեհրուսթեանը եւ ուրիշներ:

Հախպատի վանքի պատմութեան մէջ, մինչեւ 18-րդ դարը, պատահում են մի քանի Դաւիթ եպիսկոպոսներ: Դրանցից մէկը, Ախվերդեանի ասելով, «Հաղպատու առաջնորդում» էր Սայեաթ Նովայի ժամանակները: Այդ եպիսկոպոսներից ոչ մէկը, սակայն, չի համապատասխանում Թումանեանի ասածներին, եւ Սայեաթ Նովայի եպիսկոպոս լինելու պարագան, Թումանեանից զատ ոչ ոքի յայտնի չէ:

Սայեաթ Նովայի եպիսկոպոսութեան խնդիրը հանգամանօրէն քննութեան է ենթարկել եւ Մելիքսէթբէգը եւ յանգել այն եզրակացութեան, որ Ղուկաս կաթողիկոսի գրադրութիւնը Իրակլի թագաւորի հետ վերաբերում է ոչ թէ Սայեաթ Նովային, այլ Դաւիթ եպիսկոպոս Ղորղանեանին: Լէոնիձէն իր հերթին տեղեկութիւններ է հաղորդում Դաւիթ եպ. Թաւիղարեանի գոյութեան մասին, որ ժամանակակից էր Սայեաթ Նովային, եւ Ղուկաս կաթողիկոսի գրութիւնները կարող էին վերաբերել նրան:

Ինչպէս արդէն ասել ենք, Սայեաթ Նովայի հոգեւորական անունը Ստեփաննոս էր. այդ անունը պէտք է պահած լինէր եւ վանքում: «Կալմասորա»-ն վկայում է, որ 1800-801 թ. Եոնա խելաշվիլին տեսել է Սայեաթ Նովային Հախպատի վանքում իրրեւ հասարակ վարդապետ:

Այս ամենը հիմքից հերքում է Յ. Թումանեանի տեսութիւնը Սայեաթ Նովայի եպիսկոպոս լինելու մասին: Մեր բանաստեղծը ե-

*) Միշկարբաշ - պալատական բարձր պաշտօն. grand veneur

դել է սովորական վարդապետ եւ, որպէս այդպիսին, ոչնչով աչքի չի ընկել ուրիշ վարդապետների շարքում: Լուսարար անունը, որ տրուում է նրան, եպիսկոպոսներին յատուկ բարձր անուն չէ - այդ դէպքում կասէր «աւագ լուսարար», «մեծն լուսարար» - այլ վանական կեանքում համեատ մի պաշտօն: Եւ բանաստեղծը ինքն էլ այդ իմաստով է ներկայացնում իր «լուսարար» կոչումը:

Հաղպատու լուսարար Սայեաք Նովէն եմ,
Մէ կանքէղիս վարելու ձէք չունեմ:

XIX

ՍԱՅԵԱՔ ՆՈՎԱՅԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Սայեաթ Նովայի սիրահարութիւնը, որի մասին խօսեցինք ԺԶ. գլխում, տեւեց բաւական երկար, մինչեւ 1759 թ. կէսերը, երբ տեղի ունեցաւ վերջնական խզումը սիրահարների միջեւ: Խզումի պատճառը, ըստ երեւոյթին, պէտք է փնտրել սիրուհու հոգեկան անկայուն յատկութիւնների մէջ. նա, ինչպէս տեսանք, սէր էր բաշխում ոչ միայն մեր բանաստեղծին, այլ միաժամանակ եւ ուրիշներին: Սայեաթ Նովան այդ տեսնում էր եւ սրտի ցաւով ու հոգեկան բարդ ապրումներով աստիճանաբար եւ դանդաղ հեռանում էր սիրուհուց, մինչեւ որ վերջնականապէս լքեց նրան:

Վրացերէն երգերի մէջ տրւած է խզումի պատճառների բացատրութիւնը, իսկ հայերէն երգերում ներկայացւած են բանաստեղծի հոգեկան ապրումները: Ահա մի քանի հատւած՝ յօրինւած խզումի օրերին: 1758 թ. № 22,5 երգում Սայեաթ Նովան ասում է.

Մերմեյուս համար չի՛մ հսկում, ցիգի համա իմ լալու:

Նոյն 1758 թ. մայիս 10-ին, № 46,4 երգում բանաստեղծը այսպէս է արտայայտւում.

Ով որ ինձ շինից դիվանա,

Սուրբ կարապետէն խիվանա,

Այսինքն՝ ով ինձ խելահան արաւ, թող Սուրբ կարապետից անիծւի:

Բայց Սայեաթ Նովայի այդ օրերի արամադրութիւնները ամենից լրիւ կերպով արտայայտւած է 1759 թ. սկզբին յօրիրւած № 34 հայերէն երգում, որից առաջ բերենք ամենից ցցուն կտորները.

Աշխարհս՝ մի փանջարա է, - քաղերումէն բեգարիլ իմ,
էրէգ լաւ էր կանց վուր էսօր, - վաղերումէն բեգարիլ իմ:
Մաքք համաշա մէկ չի՛ ըլի, - խաղերումէն բեգարիլ իմ.
Գուզիմ քուչի բըլբուլի պէս, - բաղերումէն բեգարիլ իմ:

Ղուրթըս էնդու քամփու չէ՝ գնում՝ շատացիլ է խալիսի
սուտըն,
Քըսանըն՝ մէ դուլ չի՛ն պահում, աղէրումէն քէգարիլ իմ :
Դօստիրըս՝ դուշման ին դարի - Եաղէրումէն*) բէգարիլ իմ :
Սայեաք Նօվէն ասաց՝ դարդըս կանց մէ քարին**))
Զունիմ վաղվան քաղցըր փառֆն, հիմի դառըն շատացիլ է .
Բըլբուլի պէս էնդուր կուլամ՝ վարթիս Եարըն շատացիլ է,
Զի՛ն քօղնում վարտին քացվելու, - Բաղէր(լ)ումէն բէգարիլ
իմ :

Այս տողերի մէջ ներկայացւած պատկերը, անշուշտ, վկայում է Սայեաթ Նովայի հոգեկան ծանր ապրումների մասին : Բանաստեղծը հիասթափւած՝ պատրաստ է խզելու ամէն կապ անցեալի հետ : Նրան այլեւս ոչինչ չի հրապուրում՝ ո՛չ սիրուհին, ոչ սաղանդարի պաշտօնը երեւելի մարդկանց մօտ, ոչ իսկ իր տաղերը . նա փնտրում է կեանքի նոր բովանդակութիւն, նո՛ր կեանք :

Եւ ահա, այս ապրումների ազդեցութեան տակ, Սայեաթ Նովան սկսում է մտածել ընտանիքի մասին, եւ արդէն 1759 թ. վերջերը, յամենայն դէպս, ոչ ուշ քան 1760 թ. սկիզբը ամուսնանում է : Նրա կինը, ըստ երեւոյթին, Թիֆլիսեցի էր, Մարմառ անունով, ինչ որ Շավերդի գուսարը՝ Շալերդէնց աղջիկը : Մելիքսէթբէգը ենթադրում է, որ այս Շավերդը իքսհատցի էր, այսինքն՝ նոյնպէս վրաստանցի հայ :

Սայեաթ Նովայի ամուսնական կեանքը երկար չտեւեց . 1768 թ. Մարմառը մեռաւ եւ թաղւեց Խոջիվանքի զերեզմանատանը : Ախլերդեանը 1852 թ. առաջ տեսել է նրա տապանաքարը զերեզմանատան հին մասում . քարի վրա գրւած է եղել վրացերէն . «Բրօնիկօնի 45ի (1768 թ․) Էս գերեզմանում կամ Սայեաթ Նովու կողակից Մարմարն . ինձ ողորմի ասէք» :

Մեղ չի հասել եւ ոչ մի տեղեկութիւն այն մասին, թէ ինչպէս է դաստորեւել Սայեաթ Նովայի ընտանեկան կեանքը, բայց պէտք է ընդունել, որ ամուսնութիւնը մեծ չափով ազդեց բանաստեղծի ստեղծագործութեան վրա : Յայտնի է, որ Սայեաթ Նովայի ձեռքով գրւած հայերէն եւ թիւրքերէն երգերի մէջ չկայ ոչ մէկը, որ 1759 թ. յետոյ նշանակւած լինի : Այս փաստից Գ. Ասատուրը եզրակացնում է, որ 1759 թ. Սայեաթ Նովան բոլորովին թողել է սաղանդարութիւնը եւ հոգեւորականութիւն է ընդունել, մինչդեռ հիմք կայ կարծելու, թէ Սայեաթ Նովան վրաց արքունիքը թողել է 1762 թ. :

*) Եաղի - քշնամի : **) Հարի - վտակ :

Անձնապէս ինձ թւում է, որ Սայեաթ Նովայի ստեղծագործութեան մէջ ամուսնութիւնից յետոյ կատարւել է խորունկ բեկում: Նա այլեւս չէր ձգտում արժանանալ սիրուհու փոխադարձ սիրոյ, է՛լ նախանձի զգացմունք չէր մնացել, չէր վախենում կորցնել սիրուհուն, սիրային ստեղծագործութեան մղումներ գոյութիւն չունէին այլեւս, այդ պատճառով բանաստեղծն իր հետագայ երկերի մէջ Դաւթարում արձանագրելու արժանաւոր բան չի գտել: Նա երգում էր հին երգերը եւ եթէ նոր երգ էլ էր յորինում, դրանք հին եղանակների կրկնութիւններ էին: Ամուսնութեան բերած ներքին հոգեկան անդորրութիւնը զրկեց նրան ստեղծագործական թռիչքից: Նրա գլխին եկաւ նոյնը, ինչ որ ուրիշ բանաստեղծների հետ էլ է պատահում: Այդ այն հոգեվիճակն է, որ այնպէս գեղեցիկ կերպով արտայայտել է Բայրոնը՝ «Դոն - Ժուան»-ում.

Think you, if Laura had been Petrarch's wife,

He would have written sonnets all his life,

(Կարծում ես դու, որ եթէ Լաուրան լինէր Պետրարքայի կինը, իր ամբողջ կեանքում նա հնչակնե՞ր կը գրէր):

Այս ամուսնութիւնից Սայեաթ Նովան չորս զաւակներ ունեցաւ. անդրանիկը՝ Մելիքսէթ՝ ծնւեց 1760 թ.: Երկրորդը՝ Օհան (Իվան)՝ մեռաւ Պետերբուրգում 1823 թ.: Երրորդը՝ Սառա: Զորրորդը՝ Մարիամ: Երկու որդիներն էլ ընդունեցին հօր գրական անունը. Օհանը կոչւում էր Սէյիդով, իսկ Մելիքսէթը եւ իր յաջորդները՝ Սայեաթնով: Մելիքսէթը ունեցաւ զաւակներ, որոնցից մէկը Թիֆլիսում յայտնի քահանայ էր՝ Տէր-Մովսէս Սայեաթնեան, որից Ալվերդեանը ստացաւ Սայեաթ Նովայի Դաւթարը եւ կենսագրական տեղեկութիւններ: Տէր-Մովսէսը ունէր մի որդի՝ երկրաչափ պաշտեղեկութիւններ: Տէր-Մովսէսը ունէր մի որդի՝ Պ. Ասատուրը: Օհան Սէյիդովը զաւակ չունէր: Աղջիկները ամուսնացել էին եւ, հաւանաբար, զաւակներ էլ են ունեցել: Յամենայն դէպս, Թիֆլիսում այժմ էլ կան մի քանի ընտանիքներ, որոնք իրենց համարում են Սայեաթ Նովայի յաջորդներ:

Սայեաթ Նովայի երկու որդիներն էլ բանաստեղծական որոշ շնորհք են ժառանգել հօրից: Անդրանիկ որդին՝ Մելիքսէթը, (թւում է թէ քահանայ եղած պիտի լինի) իր հետը Մոզդուկ է տարել հօր Դաւթարն ու սաղը եւ մտերիմների շրջանում երգում ու նւագում էր: Օհանը նախապէս առանց յաջողութեան առեւտրով էր զբաղւում հիւսիսային Կովկասում, ապա վրաց արքայազնի հետ տեղափոխւեց Պետերբուրգ եւ մնաց նրանց մօտ իբր սաղանդար: Նա յիշողութեամբ

գրի առաւ հօր երգերը մի երկրորդ Դաւթարի մէջ, որ պահւած է Պետերբուրգի Գիտութեանց Ճեմարանի Ասիական Թանգարանում :

Բացի այս հատուկտուր տեղեկութիւններից Սայեաթ Նովայի ընտանիքի մասին, կայ նաեւ մի յուզիչ պատկեր բանաստեղծի անդրանիկ որդի Մելիքսէթի (վրացերէն կրճատ՝ Մելքօ) կեանքից, որ պըրոֆ. Մելիքսէթեզը հանել է Սայեաթ Նովայի հիմնական Դաւթարից :

Այդ Դաւթարը առաջ պահւում էր բանաստեղծի կնոջ մօտ : Վերջինիս մահից եւ Սայեաթ Նովայի կուսակրօնութիւն ընդունելուց յետոյ երեխաները ապրում էին իրենց պապի՝ (վրացերէն) Շաւերդա պապոյի մօտ : Երբ փոքրիկ Մելքիսէթը-Մելքօ սկսեց գիր-կարգում սովորել, պապը երբեմն նրան տալիս էր հօր Դաւթարը, որի լուսանցքների վրա մանուկը վարժութեան համար գրեր էր գրում : Այդ գրերի մօտ կան պապի մականգրութիւնները՝ Թիֆլիսի վրաց բարբառով, խփստ անդրազէտ ձեւով : Առաջին երկու մականգրութիւնները վերաբերում են Մելքօին, իսկ վերջին երկուսը ուղղւած են Մելքօի հօրը՝ մեր բանաստեղծին, որ այն ժամանակ երեւի արդէն վարդապետ էր :

Ահա այդ մականգրութիւնները .

- 1). Եղիւր բարօր, Մելքօ :
- 2). Քո պապի (պարոն) Շաւերդի գոյգ աչքերի լոյս աշակերտ Մելքօ, հէնց որ իմացաւ, իսկոյն ցոյց տւեց իմացած լինելը :
- 3). Թո՛ղ բարօր լինի քո որդի Մելքօն, ով տէր Յիսուս Քրիստոս :
- 4). Թո՛ղ բարի յիշեն քո որդի Մելքօին :

Այս կցկտուր ու պարզունակ խօսքերի մէջ, Դաւթարի լուսանցքների վրա, այնպէ՛ս կենդանի, երեւում են թէ խելացի մանուկը, թէ նրա գորովալից ու քնքոյշ պապը եւ թէ հեռու տեղ ապրող հայրիկը, որին կարօտով յիշում են ուրախութեան վայրկեաններին :

XX

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՆԸ

Սայեաթ Նովայի մահւան պարագաները եւ ժամանակը առանձին վէճի առարկայ չեն եղել : Բոլոր հետազոտողները աւելի կամ պակաս չափով ընդունել են Գ. Ախվերդեանի դեռ 1852 թ. առաջարկած վարկածը : Միայն 1930 թ. Գ. Լէոնիձէն եւ պրոֆ. Լ. Մելիքսէթեզը, իրարից բոլորովին անկախ, քննութեան ենթարկեցին այս հարցը եւ եկան այն եզրակացութեան, որ Ախվերդեանի տեսա-

կէտը սխալ է: Լէոնիձէն ենթադրում է, թէ Սայեաթ Նովան մեռել է բնական մահով 1801 թ., կամ աւելի ուշ: Իսկ Մելիքսէթբէքը կարծում է, թէ Սայեաթ Նովան ոչ թէ սպանւել է Թիֆլիսի գերաման ժամանակ, 1795 թ., այլ մեռել է աւելի ուշ, Հախպատում, հաւանաբար, 1801 թ., ինչպէս ասում է Պլ. Իոսելիանին:

«Շատին յայտնի է Թիֆլիզում», գրում էր 1852-ին Գ. Ախվերդեան, «որ Սայեաթ-Նովէն՝ լսելով Աղա-Մահմէդ-խանի հեծեալազօրի Վրաստանի սահմանին մօտենալն, միտ է բերում իր զաւակներուն ու գալիս է Թիֆլիզ: Էս տեղաց ուղարկում է նրանց Մօղդօկ, ուր սրանք գցում են իրանց բնակութիւնն: Սայեաթ-Նովէն գնում է իր զաւակներուն ճանապարհ թէ չէ, Պարսիկքն մտնում են Թիֆլիզ: Հաղպատու առաջնորդարանն հէնց բերդի տակն ըլելով՝ թշնամիքն տուն են ընկնում եկեղեցու դաւիթն, ու կցում են կոտորելն ու կողոտկելն: Սայեաթ-Նովուն վրայ են հասնում եկեղեցում աղօթք անելիս: Սրանից պահանջում են դուրս գալն ու հաւատն ուրանալն բայց կրօնաւորն Պարսից թրերու տակն աւանդում է հոգին՝ ասելով.

Զրիմանամ քլիսադան, դօնմանամ իսադան»*)

«Էսպէս խալխի նօքարն նահատակում է որպէս ծառայ Աստուծոյ սեպտեմբեր ամսին 1795ին:

«Մէքանի օրից՝ Պարսից Թիֆլիզէն դուրս գնալուց յետոյ, վեր են առնում նրա մարմինն ու թաղում են Մեծ բերդի եկեղեցու հիւսիսային փոքր դրան առջեւ: Թէպէտ Սայեաթ-Նովու զերեզմանն չունի քար գցած, բայց էսպէս պատմում են նրա թաղման պատահողներն»:

Սայեաթ Նովայի մահւան այս պատմութիւնը, Ախվերդեանը առել է Թիֆլիսում շրջան անող աւանդութիւնից («Հատին յայտնի է Թիֆլիզում») եւ, իբր թէ, Սայեաթ Նովայի յուղարկաւորութեան ներկայ գտնւած ծերերի պատմածներէից: Կենսագրութեան այս ձևը աշխուհետեւ ներազդործեց եւ աւելի կամ նւազ ձեւափոխութիւններով կրկնում էր Սայեաթ Նովայի մասին խօսող բոլոր հեղինակների գրւածքներում, ինչպէս Պոլոնսկիի, Մթաժմինդելիի, Քիչմիշեանի, Պոտտօի, Յ. Թումանեանի, պրոֆ. Խանանիշվիլիի, Վալ. Բրիւսովի, պրոֆ. Կեկելիձէի, Գրիշաշվիլիի, Լէօի եւ ուրիշ շատերի: Ոմանք հաւաստիացնում էին, որ Սայեաթ Նովան մեռցել է ե-

*) Լէօնիձէն առաջարկում է կարդալ երկտող ռաւմաւորի ձեւով -

Իսա - դամ դօմ - մամամ

Քլիսա - դամ չըլս - մամամ

կեղեցում, աղօթելիս, ուրիշներ՝ թէ սպանւել է եկեղեցու շէմքին, սաղ նւագելիս և երգով Թիֆլիսի խաղաղ բնակիչների վերաբերմամբ դուրս ու ներողամտութիւն խնդրելիս, եւայլն: Իսկ Լէօն նոյն իսկ պնդում է, թէ Սայեաթ Նովան սպանւել է ոչ թէ եկեղեցում, այլ ճանապարհին՝ դէպի շահի բանակատեղին, ուր գնում էր խնդրելու համար, որ Թիֆլիսի խաղաղ բնակչութիւնը խնայւի:

Բոլորովին առանձին տեղ է զբաւում Պլատոն Իոսելիանիի պընդումը, թէ Սայեաթ Նովան վախճանւել է 1801 թւին: Իոսելիանին՝ Իրակլի Բ. և Գէորգի ԺԳ. թագաւորների տաներէցի որդին՝ ծն. 1809 թ., իր հօրից ստացել էր շատ տեղեկութիւններ վրաց արքունիքի կեանքի մասին: Նրա հաղորդած տեղեկութիւնները առհասարակ ճիշտ են: Իր «Գէորգի ԺԳ. թագաւորի կեանքը» վրացերէն գրքով նա յայտնում է, որ Սայեաթ Նովան մեռել է 1801 թ.:

Իր առաջ բերած աւանդութեան որոշ հաստատութիւն է տեսնում Ախվերդեանը եւ աշուղ Շամչի Մելքօի մուսքագադի (երգի տեսակ) մէջ, ուր նկարագրւում է Թիֆլիսի դրաւումը պարսիկներէց: Շամչի-Մելքօն ժամանակով Սայեաթ Նովայի ամենից մօտիկ աշուղներից էր, նրա եռանդուն հետեւորդը, թերեւս աշակերտը: Ժամանակակից էր Աղա Մահադ խանի արչաւանքին, որին զոհ տւեց իր հօրը, մօրը, եղբօրը եւ երկու քոյրերին: Շամչի Մելքօի այն երգում, որ ամբողջապէս տպւած է Միանսարեանի «Քնար Հայկական»-ում (էջ 564-5), ի միջի այլոց ասւած է.

Վարդապիտմիր կոտորեցին, լէշիր էր ամած տէրտէրի:

Շամչի Մելքօ սպանւած վարդապետների եւ տէրտէրների անուն չի տալիս, որ Ախվերդեանին հնարաւորութիւն է տալիս ենթադրելու, թէ կոտորւած վարդապետների թւում եղել է եւ Սայեաթ Նովան:

Ժամանակի ընթացքում երեւան եկաւ եւ մի ուրիշ աղբիւր, որ խօսում է նոյն դէպքի մասին: Այդ Մերովրէ Գրիչն է, որ նկարագրել է Թիֆլիսի դրաւումը Աղա Մահադ խանի ձեռքով: Այդ տեղ, ի միջի այլոց, ասւած է հետեւեալը.

«Միանգամայն գերծաւ եւ Մոդնու սուրբ Գէօրգեայ հրաշայի մասն, որոյ սակի մահու չափ չարչարեցաւ աւագադոյն քաղանայն նոյն եկեղեցւոյ բարձրապատիւ եւ խոհեմամիտ տէր Գրիգորն Տէր-Շմաւոնեանց, որ եւ գրեթէ կենդանի նահատակ իսկ եղել է փառս Աստուծոյ՝ եւ ի պատիւ սրբոյ Գէօրգեայ որ լիցի միջնորդ առ Աս-

տրուած զսոյն հաւատարիմ ծառայէն գրեւ զանունն ի դպրութեան կենաց . ամէն» :*)

Իր համառօտ պատմութեան մէջ Սերովբէ Գրիչը մանրամասնօրէն ներկայացնում է Թիֆլիսի գրաւման եւ աւերման պարագաները : Հաղորդում է նաեւ անունը այն տէրտէրի , որի «լէշիր էր ածած» : Դա տէր Գրիգոր Տէր Շմաւոնեանն է , բայց սպանւած վարդապետներին անունն չի տալիս եւ ոչ էլ յիշում է նրանց մասին : Մինչդեռ շատ տեղին էր , որ այդ հանդամանօրէն արւած պատմութեան մէջ յիշէր եւ Սայեաթ Նովայի հաւատի համար նահատակելը , որ յար եւ նման էր տէր Գրիգորի նահատակութեան : Եթէ Սայեաթ Նովան սպանւած լինէր Թիֆլիսի գրաւման ժամանակ , դժւար թէ Սերովբէ Գրիչին յայտնի չլինէր , հետեւաբար եւ տեղ կը բռնէր նրա պատմութեան մէջ :

Հայերէն մի աղբիւր էլ չկայ Հախպատի միաբաններին սպանութեան մասին Աղա-Մահմադ խանի արշաւանքի ժամանակ : Դա Հախպատ եւ Սանահին վանքերի նկարագրութիւնն է Ղրիմեցի Յովհան վարդապետի**) ձեռքով , ուր պատմում է , թէ ինչպէս պարսիկները գրաւեցին Հախպատի առաջնորդարանը Թիֆլիսում , բերդի թաղում : Այդտեղ ասւած է հետեւեալը . «Երբ Աղա-Մահմադ խանը արշաւեց Վրաստանի վրա , Հախպատի վարդապետները պահեցին Թիֆլիսում : Պարսիկ յառաջապահ զօրամասը , որ բաղկացած էր մաղանդարանցիներից , քաղաքը գրաւելիս , ամենից առաջ մտաւ բերդի մեծ եկեղեցին , ուր թաղնւած էին Հախպատցի վարդապետները : Թշնամին կոտորեց վարդապետներին , եկեղեցին թալանեց , իսկ վահանօրը գերի տարաւ Գանձակ» :

*) Սերովբէ Գրիչ . «Համառօտ պատմութիւն աւիրեցման փայտակարան Մայրապետիս ի խանէն Աղա-Մահմադի 1795 եւ ի 11սեպտեմբերի» . «Դիւան Հայոց Պատմութեան» Գիրք Ժ . , էջ 353-374 :

Սերովբէ Գրիչը , ի միջի այլոց , ասում է , քէ ա՛յդ օրերին ռուսական զօրքերը որ 1783 թ . դաշնագրով պարտաւոր էին պաշտպանել Թիֆլիսը պարսիկներից եւ քիւրքերից , հեռացան վրաստանից կովկասեան ռուս բանակի հրամանատարի կարգադրութեամբ , որ կաշառւած էր պարսիկներից . նոյնը պնդում է եւ վրաստանի վերջին քաղաքապետ Դաւիթը :

**) Մի մասը ռուսերէն քարգմանութեամբ եւ փրանսերէն հակիրճ ամփոփումով հրատարակւած է Brosset "Memoire de l'Académie des Sciences S.P.B." VI, N 6 հատորում : Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը Նոր-Ջուղայում պատրաստել է այդ վաւերագիրը հրատարակութեան համար : Լէոնիձէն , որից փաղում ենք այս պատմութիւնը , օգտւել է Ս . Տէր-Աւետիսեանի դեռ անտիպ ձեռագրից :

Այս վկայութեամբ Շամշի Մեկքօի երկրորդ տեղեկութիւնն էլ հաստատում է, այստեղ էլ սպանւած վարդապետների շարքին Յովհան Ղրիմեցին չէ տալիս Սայեաթ Նովայի անունը: Լէոնիձէն իր բաւամբ զարմանում է, թէ ինչպէս Յովնան Ղրիմեցու նման «Հախպատցի մի հայրենասէր» լուծեամբ է անցնում Սայեաթ Նովայի պէս մի ժողովրդական երգչի հաւատի համար յանձն առած նահատակութեան վրայից: Եւ Լէոնիձէի զարմանքը, ի հարկէ, անտեղի չէ:

Նմանապէս լուռ են անցնում Սայեաթ Նովայի նահատակութեան վրայից եւ ուրիշ երկու հայ ականատեսներ, որոնք անում են Թիֆլիսի գրաւման եւ աւերման պատմութիւնը: Առաջինը Յովհաննէս աւագ քահանայ Ոսկերչեանցն *) է: Նրանից յետոյ դալիս է Յարութիւն Արարատեանը, որ թողել է իր կենսագրութիւնը, որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրւած է Թիֆլիսի աւերումը պարսիկների կողմից:**) ...

Գ. Լեւոնեանը, որ Գ. Ասատուրի հետ միասին, խորապէս վերջուլած է Գ. Լէոնիձէի եւ Լ. Մելիքսէթբէգի կատարած հետազոտութիւնների առթիւ, որ սրանք ոչնչացնում են Սայեաթ Նովայի նահատակութեան գեղեցիկ պատմութիւնը, բոլորն կերպով յարձակում է երկու հետազոտողների վրա, պնդելով, թէ Յ. Արարատեանի գրւածքը ճանաչւած է կեղծ***) Գ. Լեւոնեանի այս պնդումը ճիշտ է մասամբ միայն, որովհետեւ այնտեղ, ուր խօսւում է ոչ անձնական բնոյթ կրող նիւթերի մասին, Արարատեանի արած պատմութիւնները բաւական ճիշտ են: Մնաց որ Արարատեանի գրւածքը առաջ է բերւում սոսկ իբրեւ երկրորդական տւեալ, լրացնելու համար հիմնական փաստերը:

Թիֆլիսի գրաւման ժամանակակից վրացիների հաղորդած տեղեկութիւնները է'լ աւելի նիւթ են տալիս կասկածելու Ախվերդեանի

*) Ոսկերչեանցի պատմութեան հայերէն բնագիրը տպւած է «Կուռնկ Հայոց Աշխարհի»-ում, 1862 թ. № 2 եւ 8: Ֆրանսերէն քարգամնութիւնը՝ Klaproth, "Mémoires relatifs à l'Asie", Paris, 1824: Ռուսերէն հատւածներ՝ «Կաւկազական տարւիկ», 1873, Ալ. Երիցեանի քարգամնութեամբ:

**) «Արտեմիյ Արարատսկու կեանքը, գրւած իր ձեռքով, քարգամւած հայերէնից ռուսերէն»։ Ս. Պետերբուրգ, 1813, հատ. I, II.

***) «Յարութիւն Արարատեանի կեղծիքը», պարզեց Ա. եպ. Ս., Բաբու, 1894: Արխտ. եպ. Սեդրաբեանի գրեթէ, ուր մանրամասն քննութիւններով ու համեմատութիւններով ցոյց է տրւած, որ Արարատեանի գրածները իր մասին ճիշտ չեն:

առաջ բերած աւանդութեան մասին: Դրանք Վրաստանի վերջին թագաւոր Գէորգի ԺԳ-ի երեք որդիներն են, արքայազն Դաւիթը, Թէյմուրազը եւ Իոանը: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Սայեաթ Նովայի հռչակը մնաց անաղարտ վրաց արքունիքում: Նրա երգերը երգում էին հետագայ պալատական աշուղները, նրան հետեւում էին բանաստեղծներն ու երգիչները, նրա անունը ամենքի բերանին էր: Արքայական ընտանիքի անդամների յափշտակութիւնը Սայեաթ Նովայի երգերով այնքան մեծ էր, որ երբ Վրաստանի անկախութեան անկումից յետոյ արքայական ամբողջ տունը տարագրեց Բուսաստան, թագաւորի որդիները իրենց մօտ բերին Սայեաթ Նովայի որդի Իվան Սէյդովին, որի միակ պարտականութիւնն էր երգել հօր երգերը: Բոլոր այդ արքայորդիները շատ լաւ գիտէին, թէ ով էր Սայեաթ Նովան, զնահատում էին շատ բարձր նրա ստեղծագործութիւնը եւ չէին կարող չլիչլի իրենց սիրելի անձնաւորութեան ողբերգական մահը, եթէ այդպիսի մահ տեղի ունեցած լինէր:

Արդ՝ երեք հղբայրներից անգրանիկը՝ արքայազն Դաւիթը թողել է «Նիւթեր Վրաստանի Պատմութեան» գրեածքը,^{*)} ուր Թիֆլիսի գրաւման պատմութեան նւիրած էջերում մանրամասնօրէն խօսւում է Թիֆլիսի մօտ հղած ճակատամարտի մասին, արւում է պալատական սպանդար հայադղի Աղաջան Ղուլամանաշվիլիի գերի ընկնելու պատմութիւնը, յիշում են քաղաքի գրաւման ժամանակ սպանւած քիչ-շատ յայտնի քաղաքացիների անունները, վերջապէս, տրւում են Կիտա Ամբարդանաշվիլիի^{**)} հարսի նահատակութեան մանրամասնութիւնները — նա գերի էր տարւել Թաւրիզ եւ մերժելով ընդունել մահմեդականութիւն՝ դրւել էր տոպրակի մէջ եւ դաշուհահար սպանւել էր: Նրա գերեզմանը Թաւրիզում ուխտավայր էր, ուր գալիս էին բժշկութիւն խնդրող հիւանդները եւ յաճախ հեռանում էին աղաքինւած: Աւելի յարմար տեղ կարելի չէ պատկերացնել՝ յիշելու համար եւ Սայեաթ Նովայի նահատակութիւնը, մի անձի, որ շատ աւելի մօտիկ էր հեղինակի սրտին, քան Ամբարդանաշվիլիի հարսը, բայց ոչ մի խօսք չկայ այդ մասին: Հէնց միակ այս փաստը բաւական է կասկածի տակ դնելու Ախվերդեանի աւսածը:

*) Հրատարակւած 1906 թ. Թիֆլիսում: Ֆրանսերէն Քարգամուրիւնը՝

Brosset, "Histoire de la Géorgie", I. II, 2ème partie.

**) Հայ Ամբարտանաշվիլի տոհմը վրաստանում ժողովագրար կառավարում էր պետական պահեստները:

Արքայազն Թէյմուրազն էլ գրել է Աղա-Մահմադ խանի արշաւանքի եւ Թիֆլիսի գրաւման մասին:*) Նրա մանրամասն եւ խիստ հետաքրքրական պատմութեան մէջ յիշուում է, թիֆլիսացի, Թիֆլիսի քաղաքացիները, այսինքն՝ հայերը կադմակերպած կամաւորական խմբի փայլուն մասնակցութիւնը Թիֆլիսի պաշտպանութեան գործում: Խմբի հրամանատարն էր ոմն Մաչաբելի, Իրակլի արքունի նազախմբի վարիչ եւ զերառան, կամ, ինչպէս կոչուում է Թէյմուրազը, մուսիկի դա կոմեդիանտի: Կամաւորների այդ խումբը մի քանի անգամ յարձակւել է թշնամու վրա՝ Մաչաբելի ուրախ ու զարթ երգերի եւ նազի ընկերակցութեամբ: Նոյն իսկ ինքը Աղա-Մահմադ խանը խոստովանել է այդ խմբի աչքի ընկնող քաջութիւնը:

Նոյն Թէյմուրազը իր գրքերի և ձեռագիրները մեղարդէն ծանօթ ցանկում հաղորդում է մի շարք կենսագրական տեղեկութիւններ Սայեաթ Նովայի մասին եւ դարձեալ ոչ մի խօսք, ոչ մի ակնարկ անգամ՝ բանաստեղծի նահատակութեան մասին: Թէյմուրազը ամենից մօտն էր Սայեաթ Նովային: Նրա հրամանով էր, որ բանաստեղծի որդի Օհանը գրի առաւ հօր երգերը: Այս պայմաններում դժւար է ենթադրել, որ Թէյմուրազը չէր կարող չգիտնալ Սայեաթ Նովայի եղբորական վախճանի մասին եւ գիտնալով հանդերձ՝ լռէր ու չարձանագրէր մի դէպք, որ է՛լ աւելի պիտի զեղեցկացնէր իր սիրած բանաստեղծի բարոյական պատկերը:

Վերջապէս, երրորդ եղբայրը՝ արքայազն Եոանը հեղինակն է կամ խմբագիրը՝ պատմական — խրատական «Կալմասորա» վէպի, որի մասին յիշել ենք մէկից աւելի անգամներ: Այդ տեղ նա ամենայն մանրամասնութեամբ պատմում է, թէ ինչպէս Սեւաշվիլին տեսնւել է Սայեաթ Նովայի հետ, Հախպատում, Գէորգի ժ. Գ. — ի Թաղաւորութեան վերջին տարիները, այսինքն՝ Աղա-Մահմադ խանի արշաւանքից յետոյ, 1800 թւին:**)

Այսպէս, ուրեմն, Վրաստանի վերջին տարիների պատմութեան մասին խօսող երեք արքայորդիների երկուսը, հնարաւորութիւն և

*) Ֆրանսերէն քաղցամանութեան հետ հրատարակած էվիմաուիպ — Brosset, "Mémoires inédits, relatifs à l'histoire de la Géorgie", Արատապիլ է Չուրիմովը իր «Վրացերէն Քրիստոմատիա»-յի մէջ տ. I., ր. ր. 175-197:

**) Նախքան օրը եփաշվիլին այցելել է Սամահնում իշխան Սաղոմոն Արղուն-բեանին և հետը խօսակցութիւն ունեցել Վրաստանում Գէորգի ժ. Գ. քաղաւորութեան վերջին ամիսներին, այսինքն՝ 1800 ր. աշնանը ծագած դէպքերի մասին:

նոյն իսկ անհրաժեշտութիւն ունենալով հանդերձ յիշելու Սայեաթ Նովայի եղերական վախճանի մասին, ոչ մի բառով չեն յիշում իսկ երրորդը՝ Եռանը՝ ասում է, թէ Սայեաթ Նովան 1800 թ. աչնանը դեռ ողջ եւ առողջ էր: Այս փաստերը իրաւունք են տալիս ընդունելու, որ Պլատոն Եոսելիանիի հաղորդած տարեթիւր Սայեաթ Նովայի մահւան մասին, այսինքն՝ 1801 թ., ճիշտ է:

Սակայն, կայ մի շատ կարեւոր հանգամանք, որ Գ. Ասատուրին էլ, Գ. Լեւոնեանին էլ ստիպում է պաշտպանել աւանդական տարեթիւր: Բանաստեղծի որդի Իվան Սէյիդովը իր հօր երգերից մի քանիսի տակ գրել է ծանոթութիւններ, որոնց մէջ հօր մասին ասում է՝ «հանդուցեալ» (մեղվալէ, մեղվալեբուլի), այնպէս՝ ինչպէս սովորաբար խօսում են բնական մահով մեռած մարդկանց մասին, իսկ ծանոթութիւններից մէկում, որի հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակել է Գ. Ասատուրը («Աղգ. Հանդէս», X էջ 100) եւ որ դրւած է միայն Իվան Սէյիդովի ժողովածւում գտնուող հայերէն մի երգի տակ - «Խաբար գընաց բուլբուլի մօտ» - ասւած է ուրիշ կերպ: Այդ ոտանաւորը վերջանում է հետեւեալ երկտողով.

Աշխարհումըս քանի սաղ եմ, Սայեաթ Նովի գերեզմանըն
Շահաբասի լալի նըման շահի վէր գալում մընում է:*)

Ահա Իվան Սէյիդովի այդ մակագրութիւնը.

«Այս մուխամբազը Սայեաթ-Նովան յօրինեց, որ շահը (Աղա-Մահ-խան, աւելացնում է Գ. Ասատուրը) պէտք է դայ մեծ ժխորով նրա զերեղմանի վրա. այս էր պատճառը, որ նրան մաս մաս արին...» Օհանը, չարունակում է Գ. Ասատուրը, ուզում է ասել, թէ Սայեաթ Նովան այս երգով գուշակել էր, թէ ինչ մահով պիտի մեռնի:

Սակայն, Օհանի այս կարծիքը, թէկուզ խիստ զգուշութեամբ արտայայտւած, բնաւ չի կապւում իր իսկ Դաւթարում հօր մասին ամէն քայլափոխին դրւած, «հանդուցեալ», բայց ոչ «սպանւած»

*) Վերջերս, Գ. Ալվերդեանի քղբերի մէջ Գ. Ասատուրին յաջողւել է գրտնել այս երգի մի նոր փոփոխակ, որ կը հրատարակւի «Վէմ»-ում: Այդ փոփոխակում մեզ հետաքրքրող տողերը բերւած են հետեւեալ ձեւով.

Հինչանք էի դուն սաղ ըլիս, ջուրն տանէ Սայեաթ Նովին.

Շահաբասի լալի նման շահը վրէթ գալուն մընում է:

Այս տողերը, ինչպէս տեսնում ենք, ուղղւած են ոչ քէ իրեն՝ Սայեաթ Նովային, այլ սիրուեալին: Այդ պարագամ մեզ չպէտք է զարմացնէ. իր որդու Օհանի վկայութիւնից էլ յայտնի է, որ Սայեաթ Նովան յաճախ նոյն երգը տարբեր պայմաններում երգում էր տարբեր բովանդակութեամբ:

կամ «նահատակ» արտայայտութեան հետ: Նա հակասում է նաև «Կալմասորա»-յում հաստատուած փաստի հետ, որ 1800 թ. աշնանը դեռ Սայեաթ Նովան ողջ էր: Օհանի յայտնած կարծիքի պատճառը, թերեւս, այն էր, որ 19-րդ դարու 20-ական թվականներին, երբ Օհանը դրի էր առնում հօր տաղերը, արդէն Պետերբուրգ էր հասել Սայեաթ Նովայի նահատակութեան մասին թիֆլիսում ստեղծուած գեղեցիկ աւանդութիւնը: Այդ աւանդութիւնը շոյում էր Օհանի ինքնասիրութիւնը, եւ նա վախժանութիւնով, կարծես պատահաբար, բաւական անորոշ ձեւով, ընդամենը մէկ անգամ միայն յիշում է իր Դաւթարի մէջ: Հաստատ կերպով նա չէր կարող արձանագրել հօր ըստ պանաած լինելը պարսիկներից, քանի որ արքայորդիները, որոնց համար նա դրի էր առնում երգերը, շատ լաւ ծանօթ էին Սայեաթ Նովայի մահւան պարագաներին:

Բայց ի՞նչ հիմք կար Սայեաթ Նովայի մահւան մասին նման աւանդութեան ստեղծւելուն: Աղա-Մահմադ խանի արշաւանքից եւ թիֆլիսի դրաւումից ու աւերումից յետոյ ժողովրդի մտքում մընացել էին հետեւեալ փաստերը.

ա). Մոզնու Սուրբ Գէորգ եկեղեցու շէնքում նահատակւել էր Տէր-Շմաւոնեանց քահանան:

բ). Հախպատի վանքի թիֆլիսի առաջնորդարանը, որ գտնուում էր բերդի Սուրբ Գէորգ մեծ եկեղեցու կողքին, թալանւել էր պարսիկ զինուորների ձեռքով եւ վարդապետների մի մասը սպանւել:

գ). Պալատական սաղանդար Մաչաբեիին, իբրեւ թիֆլիսցի կամաւորների հրամանատար, հռչակւել էր պարսիկների դէմ մղած կռուներում, իսկ մի ուրիշ պալատական սաղանդար Աղաջան Ղալա-մաշվիին գերի էր ընկել պարսիկների ձեռքը:

դ). Սայեաթ Նովան հեռացել էր թիֆլիսի կեանքի հորիզոնից եւ խաղաղ ապրում էր Հախպատի վանքում, ուր եւ վախճանւեց 1801 թւին: Եւ վանական պայմանները այնպէս էին, որ նրա վանքում լինելու կամ մահւան մասին որեւէ մէկին լուր տալու պէտք չկար:

Այս փաստերը բաւական էին, որպէսզի հանրային երեւակայութիւնը ստեղծէր Սայեաթ Նովայի նահատակութեան աւանդութիւնը: Թիֆլիսի աւերումից յետոյ Սայեաթ Նովան այլեւս չէր երեւում քաղաքում, նշանակում է նա էլ սպանւել էր Ս. Գէորգ եկեղեցում կոտորւած վարդապետների հետ: Հասարակութիւնը մտածում էր, որ Սայեաթ Նովան չէր կարող կեանքից հեռանալ առանց մի գեղեցիկ խօսք ասելու: Եւ այդ խօսքն գտնւեց.

Իսադան դօմ — մամամ,

Քիլիսադան չըիս — մամամ:

Մեղիքսէթբէզը ենթադրում է, որ այս խօսքին իբրեւ նախա-
տիպ ծառայել է Սայեաթ Նովայի թիւրքերէն երգերից մէկի (Ախ-
վերդեան, էջ Ժա) հետեւեալ տողը.

Սայեաք Նովա դիմիսի իմֆար էքմա՝ էրմանի դուր:

— Սայեաթ Նովան հաւատը չի՛ ուրանայ՝ հայ է:

(ՎԵՐՋ)

Փարիզ.

